

Dîvân-ı Lügati't-Türk'te Türkçe ve Arapça Arasında Mukayese Edilen Unsurlarda Benzer ve Farklı Yönlerin Değerlendirilmesi

Rıfat Resul SEVİNÇ | <https://orcid.org/0000-0002-2666-0328>

Doç. Dr. | Yazar | resul.sevinc@cbu.edu.tr

Manisa Celal Bayar Üniversitesi | [ROR: https://ror.org/053f2w588](https://ror.org/053f2w588)

Arap Dili ve Belağatı | Manisa, Türkiye

Öz

Doğu Türkistan'ın sınırları içindeki Kaşgar yakınlarında doğan Kaşgarlı Mahmud, ailesinin sağladığı imkânlarla çok iyi bir eğitim gördüğü ve hükümdar olmak üzere yetiştirildiği hâlde ailesine yapılan suikast dolayısıyla yaşadığı yeri terk ederek uzun yıllar Türk yurtlarını dolaşmak zorunda kalmıştır. O, dolaştığı yerlerde boş durmamış, Türk dillerini gözlemleyerek lehçelerini tanıma imkânı bulmuş ve yazmayı düşündüğü eseri için malzeme toplamıştır. Hayatının bu döneminde eserini nerede ve ne zaman yazmaya karar verdiği ve bunun için nasıl bir çaba harcadığı bilinmemektedir. Kaşgarlı'nın Türk dili üzerine yazdığı ve *Dîvânü Lügati't-Türk* adını verdiği bu eser, Arap harfleriyle Arapça yazılarak dönemin Bağdat'taki İslâm halifesine takdim edilmiştir. Eserde Türkçenin istenilen anlamı karşılayacak kelime türetme ve ifade gücü yönünden Arapçadan hiç de geri kalmayan, gelişmiş bir dil olduğu ispat edilmek istenilmiştir. Bu maksatla kelime, deyim ve kuralları açıklarken çok sayıda Arapça unsur kullanılmıştır. Araplara yönelik olduğu için Arapça sözlük tarzının izlerini taşıyan eserde kelimeler, *Kitâb'ul'Ayn* (Halîl b. Ahmed (ö. 175/995) ve *Dîvânü'l-Edeb* (İshâk el-Fârâbî (ö. 350/792) sözlüklerinde olduğu gibi son harfine göre alfabetik dizilmiştir. Kelimelerin dizimi fiillerin yapısına ve kalıplarına göre tasnif edilen *Dîvânü'l-Edeb* tarzındadır. Eserdeki aynı veya yakın anlamıyla Arapçadan Türkçeye geçen kelimeler, Türkçe kelimelerdeki ses değişimleri ve bazı gramer konuları, Türkçe deyim ve atasözleri; ayet, hadis, Arap şiiri, Arap atasözü ve deyimleriyle mukayese edilmiştir. İki dil arasında yapılan mukayesede –bazı noktalar hariç– Arapça unsurların son derece isabetli kullanılmasından Kaşgarlı'nın Arapçaya iyi derecede hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Dîvânü Lügati't-Türk*, sözlük ve gramerin yanı sıra pek çok Türk lehçesinin, dilin yapısının, tarih, coğrafya, tıp ve tedavi yolları, Türk kültürü, şiir, atasözü ve deyim gibi çok sayıda örneğin yer aldığı ansiklopedik bir eserdir. Mevcut tek yazma nüshasının bulunarak Rıfat Bilge tarafından tercümesine başlanmış ancak yarım kalmıştır. Besim Atalay'ın çabasıyla yeniden tercüme edilen eserin Türkçesine yakın zamanda iki farklı tercüme daha eklenmiştir. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe, İngilizce, Almanca, Uygurca gibi dillere yapılan tercümesinin yanında kitap, kitapta bölüm, tez, makale ve bildiri gibi çok yönlü ve büyük sayıda çalışmaya dair yayınladığı “*Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügati't-Türk Kaynakçası*” adlı liste bu eserin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Türkçe örneklerin Arapça ile karşılaştırılması yönüyle karşılaştırmalı dilbilimin ilk örneği sayılan eserdeki Arapça unsurlar hakkında daha geniş ve ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekirken Arapça ile ilgili çalışmalar bir tez, bir Arapça makale ve birkaç bildiri ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışma eserdeki Türkçe ve Arapça arasındaki mukayeselerde iki dil arasındaki benzer ve farklı yönler değerlendirilerek Kaşgarlı'nın yaptığı mukayeselerde Türkçenin gelişmişlik yönünden Arapçadan geri olmadığı iddiasındaki haklılığı ve mukayeselerin doğruluğunun ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili ve Belağatı, Dîvân-ı Lügati't-Türk, Arapça, Türkçe, Mukayese, Değerlendirme

Atıf Bilgisi

Sevinç, Rıfat Resul. “Dîvân-ı Lügati't-Türk'te Türkçe ve Arapça Arasında Mukayese Edilen Unsurlarda Benzer ve Farklı Yönlerin Değerlendirilmesi”. *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 81-96.

<https://doi.org/10.32950/rid.1604422>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi	Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 19.12.2024	Kabul Tarihi: 26.03.2025
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Yayın Tarihi: 20.04.2025
Etik Kurul İzni	Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate	Etik Bildirim: ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	
Telif Hakları & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	

Dizinlenme Bilgisi

Evaluation of Similar and Different Aspects in the Comparative Elements Between Turkish and Arabic in *Dîvân-ı Lügati't-Türk*

Rıfat Resul SEVİNÇ | <https://orcid.org/0000-0002-2666-0328>

Assist. Prof. | Author | resul.sevinc@cbu.edu.tr

University of Manisa Celal Bayar | <https://ror.org/053f2w588>

Arabic Language and Rhetoric | Manisa, Türkiye

Abstract

Mahmud of Kashgarian who was born near Kashgar within the borders of East Turkestan, received a very good education with the means provided by his family and was raised to be a ruler, but due to the assassination attempt on his family, he was forced to leave his hometown and travel around the Turkish homelands for many years. He did not remain idle in the places he traveled, he had the opportunity to observe the Turkish languages, get to know their dialects and collect material for the work he planned to write. It is not known when and where he decided to write his work and what effort he put into it during this period of his life. This work written by Kashgarli on the Turkish language and named *Dîvânü Lügati't-Türk* was written in Arabic with Arabic letters and presented to the Islamic caliph in Baghdad at the time. The aim of the work is to prove that Turkish is a developed language that is not inferior to Arabic in terms of word derivation and expression power that will meet the desired meaning. For this purpose, many Arabic elements were used while explaining words, idioms and rules. Since it is aimed at Arabs, the work bears the traces of the Arabic dictionary style and the words are arranged alphabetically according to their last letter, as in the *Kitâb'ul'Ayn* (Khalîl b. Ahmed (d. 175/995) and *Dîvânü'l-Edeb* (İshak el-Fârâbî (d. 350/792) dictionaries. The arrangement of words is in the style of *Dîvânü'l-Edeb*, which is classified according to the structure and patterns of verbs. Words that have the same or similar meanings in the work, sound changes in Turkish words and some grammatical issues, Turkish idioms and proverbs, verses, hadiths, Arabic poetry, Arabic proverbs and idioms are compared. In the comparison made between the two languages, it is understood that Kashgarli has a good command of Arabic, as Arabic elements are used very accurately – except for some points. *Dîvânü Lügati't-Türk* is an encyclopedic work that includes many examples such as dictionary and grammar, many Turkish dialects, language structure, history, geography, medicine and treatment methods, Turkish culture, poetry, proverbs and idioms. The translation of the only existing manuscript was started by Rıfat Bilge after it was found, but it remained unfinished. The work was re-translated with the efforts of Besim Atalay, and two more translations were recently added to its Turkish. In addition to the translations made into languages such as Turkish, English, German and Uyghur, the list titled “Kashgarli Mahmud and *Dîvânü Lügati't-Türk* Bibliography” published by the Turkish Language Association regarding a large number of multifaceted studies such as books, book chapters, theses, articles and papers shows how important this work is. While more extensive and detailed studies should be conducted on the Arabic elements in the work, which is considered the first example of comparative linguistics in terms of comparing Turkish examples with Arabic, studies on Arabic have been limited to a thesis, an Arabic article and a few papers. This study aims to evaluate the similar and different aspects between the two languages in the comparisons between Turkish and Arabic in the work, and to reveal the truthfulness of Kaşgarlı's claim that Turkish is not behind Arabic in terms of development in the comparisons he made and the accuracy of the comparisons.

Keywords

Arabic Language and Rhetoric, *Dîvân-ı Lügati't-Türk*, Arabic, Turkish, Comparison, Conformity

Citation

Sevinç, Rıfat Resul. “Evaluation of Similar and Different Aspects in the Comparative Elements Between Turkish and Arabic in *Dîvân-ı Lügati't-Türk*”. *Rize Theology Journal* 28 (April 2025), 81-96.

<https://doi.org/10.32950/rid.1604422>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 19.12.2024	Date of Acceptance: 26.03.2025 Date of Publication: 20.04.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Abstracting and Indexes

Giriş

İslâm'ın erken döneminden günümüze dek değişik seviyede Arapça öğretimiyle ilgili çok sayıda eser yazılmıştır. Bu eserlerde genele yönelik olarak Arapçanın öğretilmesi hedeflenmiştir. Diğer taraftan Türk dilini tanıtmak için Araplara yönelik yazılmış eserler de vardır. Bu tür eserler, genelde bir âlimden Türkçe hakkında bir eser yazma talebini yerine getirmek veya Türkçenin Arapçadan geri kalmadığını göstermek için yazılmıştır. Nitekim *Divân-ı Lügati't-Türk*'te bu maksatla yazılan 20 civarında eserin olduğu, sayının daha fazla olabileceği ancak bunların çoğunun mevcut olmadığını kaydedilmiştir.¹ Bunlara *Kitâbu Dîvânî Lügati't-Türk* (Kaşgarlı Mahmud; ö. 499/1105), *Mukaddimetü'l-Edeb* (Zemahşeri; ö. 538/1144) sözlük² ve *el-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* (Ebû Hayyân; ö. 745/1344) sözlük - gramer eserleri örnek verilebilir.³ Sayılan bu eserler arasında *Divân-ı Lügati't-Türk* hem tarih hem Türkçeyi Araplara tanıtmak yönünden ilk sıradadır. Zira Kaşgarlı eserinde iddiasını ispat etmek için Türkçeyi, kullandığı çok sayıda Arapça unsurlarla mukayese etmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Bu açıdan eser karşılaştırmalı dilbilimin ilk örneğini oluşturması bakımından önemlidir. Eser hakkında bugüne yüzlerce irili ufaklı kitap, tez, makale, bildiri yayımlanmış, çok sayıda akademik toplantılar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar arasında Arapça unsurlarla ilgili çalışmalar yapılmış ise de bunlar son derece sınırlıdır. Makale sınırlarını aşan daha büyük çalışmaların yapılması gerektiğini düşündüğümüz bu çalışmada *Divân*'da yer alan Türkçe ve Arapça unsurlar arasındaki mukayesede benzer ve farklı yönleri ortaya koyan belli başlı konular ve bunların değerlendirmesi hedeflenmiştir.

1. Kaşgarlı Mahmud'un Kısaca Hayatı ve *Divân-ı Lügati't-Türk* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Karahanlı devleti içerisinde yüksek aristokrasiye mensup, soy bakımından Türklerin ileri gelenlerinden bir aileden geldiği belirtilen Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 11. yy.) bugün Sincan Uygur özerk bölgesi sınırları içerisinde kalan Kaşgar'da doğduğu⁴ çok iyi bir eğitim aldığı, dönemin bütün klasik ilimlerini tahsil ettiği ve bir müddet medreselerde hocalık yaptığı nakledilmiştir.⁵ 20-30 yaşları arasında iken ailenin pek çok ferдинin öldürüldüğü bir saray suikastından kurtulan Kaşgarlı, yurdunu terk ederek uzun yıllar Türk kabileleri ve boyları arasında hayatını geçirmiş,⁶ bu esnada dolaştığı yerlerde konuşulan Türk lehçeleri hakkında bilgiler toplamıştır. O, bin bir zahmetle topladığı bilgileri ne zaman gittiği bilinmeyen Bağdat'taki Abbasi halifesi Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh'ın (ö. 487/1094)⁷ emriyle birkaç defa gözden geçirerek iki yılda bitirdiğini ve yazdığı eserine *Dîvânü Lügati't-Türk* adını verdiğini belirtmiştir.⁸ Kaşgarlı, 89 yaşında iken Bağdat'a gelen bir Türk kafilesiyle doğduğu yere; Kaşgar'ın Opal köyüne dönmüş, döndükten sonra köyünde sekiz yıl müderrislik yapmış ve 97 yaşında vefat etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'u böyle bir eseri yazmaya itenin Türkçenin gelişmişlik yönünden Arapçadan geri kalmadığını göstermek olduğu ve bu eserle sonsuza kadar adının yaşamasını arzu etmesidir.⁹

¹ Besim Atalay, *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi*, (Ankara: TDK Yayınları, 1999) 1/20.

² Zemahşerî, bu sözlüğünü Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Devleti Hükümdarı için kaleme almıştır. Bk. Nuri Yüce, "Mukaddimetü'l-Edeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/120-121; Zemahşerî, Mahmûd b. 'Omer, *Mukaddimetü'l-Edeb*, (Libsiya:1823).

³ Ebû Hayyân'ın bu eserini yazmasının Arap asıllı Mısır uleması arasında yaygın olan Türklerin vahşi ve kaba, dillerinin dikkate alınmaya değmez bir dil olduğu anlayışına karşı geliştirilen kültür siyasetinin bir sonucu olduğu söylenmiştir. Eserin gramer bilgisinden oluşan ikinci kısmı, Türkleri küçümseyen Mısır ulemasına Türkçenin de Arapça kadar gelişmiş bir dil olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Bk. Hayati Develi, "Kitâbü'l-İdrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/108; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbu'l-İdrâk li lisâni'l-Etrâk*, Terc. Ahmet Caferoğlu, (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931).

⁴ Kaşgarlı'nın hayatında tam olarak ne zaman doğduğu, ölüm tarihi, Bağdat'a ne zaman gittiği, *Divân*'ı nerede yazdığı gibi bilinmeyen ve aydınlatılamayan pek çok yönler vardır. Bk. Mehmed Fatih Yılmaz, *Anlambilimsel Bağlamıyla Divânü Lügati't-Türk'te Mutfak Kültürü*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 4; Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9 vd.; Fahri Kayadibi, "Kaşgarlı Mahmud ve *Divân-ı Lügati't-Türk*'te Eğitim İle İlgili Kavramlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2008), 2 vd.; Alimcan İneyet, "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 2(2006), 347.

⁵ Muti İbrahim - Mîrsultan Osmanov, "Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında", çev. Hülya Kasapoğlu Çengel, *Bilgi* 23(2002), 204; Oğuz Çetinoğlu, *Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't-Türk* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 1999), 24.

⁶ Fahri Kayadibi, "Divân-ı Lügati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar", 3.

⁷ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/4-5. Kaşgarlı Mahmud'un söz konusu eserini halifelüğünün ikinci yılında Muktedî-biemrillâh'a sunmuştur. Atalay'ın eserin Halifenin oğlu Abdullah'a takdim edildiğini söylemesinin hatalı olduğu söylenmiştir çünkü anılan künye ve isim Muktedî-biemrillâh'a aittir. Bk. Angelika Hartmann, "Muktedî-biemrillâh", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/142-143; Mustafa S. Kaçalın, "Divânü Lügati't-Türk", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/446.

⁸ Kaşgarlı Mahmud'un katliamdan kurtulmasının ardından uzun yıllar boyunca Türk illerini dolaştıktan sonra Bağdat'a sığındığı ve 1072 yılında yazmaya başladığı *Divân*'ı 1074 yılında orada tamamladığı kaydedilmiştir. Bu bilgiyi veren Çetinoğlu muhtemelen Kaşgarlı'nın *Divân*'ı halifenin emriyle yazdığını ifade etmesine dayandırmıştır. Bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır çünkü Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a ne zaman gittiği, *Divân*'ı nerede yazdığı tam olarak tespit edilemeyen konular arasındadır. Bk. Çetinoğlu, *Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't-Türk*, 25.

⁹ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/4, 6.

İlk olarak Kilisli Muallim Rifat'la (ö.1953)¹⁰ metin neşri ile başlayan ve Besim Atalay'ın (ö. 1965)¹¹ tercüme ve dizin şeklindeki çalışmasıyla önemli bir aşama kaydeden *Dîvân* üzerine yapılan çalışmalar Almanca, Özbekçe, Uygurca ve İngilizce gibi başka dillere çevrilerek aşağıda görüleceği üzere farklı türde çalışmalarla günümüze kadar gelmiştir. Hâlen devam eden bu çalışmalar metin ve tercümesi, dizin çalışmaları, *Dîvân*'daki kelimelerin tamamını içine alan sözlük, şiir ve atasözleri, soyut kavramlar üzerine eser,¹² makale ve bildiriler şeklindedir. Bunlar arasında Arapça konusunda yapılan çalışmalar ise bir yüksek lisans tezi, bir makale ve birkaç bildiriyle sınırlıdır.¹³

2. *Dîvân-ı Lügati't-Türk*'ün İçeriği ve Sistematiği

Dîvân'ın içeriği ve içeriğin malzemesi, bu malzemenin oluşturulduğu iç ve dış düzeni şöyledir:

a. İçeriği ve Genel Özellikleri: Eser, Türkçe Arapça şeklinde iki dilli bir sözlüktür. MÖ 2400 yılların tarihine ait olan Sümer- Ebla dilinde yazılmış kil tabletler, ilk iki dilli sözlük çalışması sayılır. Eserin yazıldığı tarihe kadar, genel sözlükçülük alanında üç tane iki dilli sözlük çalışması olduğu nakledilmiştir. Buna göre, *Dîvân-ı Lügati't-Türk*, iki dilli sözlükler arasında beşinci sıradadır.¹⁴ *Dîvân-ı Lügati't-Türk* yalnızca bir sözlük değil, içeriğindeki mevcut soyut ve somut maddeleri, gramer kuralları, deyim, atasözü ve şiir beyitleri ile bir etnoloji, coğrafya, halk bilimi ve halk hekimliği, şiir antolojisi, sarf (morfoloji) ve nahiv (söz dizimi) kuralları ile sözlük sınırlarını aşan çok yönlü ansiklopedik bir eserdir.¹⁵ Bu sayılan özellikleri genellemek gerekirse *Dîvân-ı Lügati't-Türk*, sözlük ve gramer olarak iki ana bölümden meydana gelmiştir. Bununla birlikte eserde tüm gramer kuralları verilmemiştir. Nitekim Kaşgarlı, *Kitâbu Cevâhiri'n-Nahv fî Lügati't-Türk*¹⁶ adlı eserinde anlattığı için tüm gramer konularına *Dîvân*'da yer vermediğini ifade etmiştir.¹⁷

Dîvân'daki sözlük maddelerinin düzeninin Halil b. Ahmed'in (ö.175/792) ve İshâk el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) sözlüklerine olan benzerliğinden yola çıkarak Kaşgarlının onlardan etkilendiği söylenebilir.¹⁸ Nitekim Kaşgarlı, Halil b. Ahmed'in sözlüğünde yaptığı gibi kullanılan ve kullanılmayan kelimeleri bir arada vermek istediğini ancak aranan kelimenin kolay bulunması için kendince daha kullanışlı bulduğu yalnızca kullanılan kelimeleri vermekle yetindiğini ifade etmiştir. Fârâbî'den ve sözlüğünden ise hiç söz etmemiştir.¹⁹

b. İç ve Dış Düzeni

1. *Dîvân*'da kelimeler önce isim ve fiil bölümü şeklinde ikiye ayrılmış, ardından harf sayısına (ikili üçlü, dörtlü), sahih - illetli (içinde "vâv", "yâ" "elif" olan), muzaaf (şeddeli - şeddesiz) ve gunneli (genzek) olmasına göre sekiz bölümde toplanmıştır.²⁰

¹⁰ Dil bilimci, Türkiyat araştırmacısı ve eğitimci. Bk. Ömer Faruk Akün, "Kilisli Rifat Bilge", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/18 vd.

¹¹ Türk dili uzmanı ve yazar. Nuri Yüce, "Besim Atalay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/43 vd.

¹² *Dîvân* üzerine yapılan çalışmalar için bk. Türk Dil Kurumu (TDK), "Kaşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lügati't-Türk* Kaynakçası". Erişim 7 Aralık 2024. Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud *Dîvânü Lügati't-Türk**, (Ankara: TDK Yayınları, 2014), 19 vd.; Ersin Teres *Dîvânü Lügati't-Türk ve Budist Uygur metinlerinin sözvarlığı bakımından karşılaştırılması*, (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), Ön söz 5; Akün, "Kaşgarlı Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9-15; A. Mevhibe Coşar - Bahadır Güneş, "Açıklamalı bir Kaynakça Denemesi-I - II", *Dîvânü Lügati't-Türk ve Kaşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler* *Türkiyat Mecmuası*, 21(2011). 1/167-231; 2/19-85.

¹³ *Dîvân*'daki Arapça unsurlarla ilgili yapılan çalışmalar için bk. Gülcan Tuna, *Dîvânü Lügati't-Türk'teki Atasözleriyle Arapçadaki Mesellerin Benzerlikleri ve Mukayesesi*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Ahmet Onur, "Dîvânü Lügati't-Türk Sözlüğünde Arapça Şahitleri ve Arapça Türkçe Arasında Morfolojik bir Karşılaştırma", *Şarkiyat Mecmuası-Journal of Oriental Studies*, 39(2021), 1-36. Bildiriler: İlyas Karşlı, "Dîvânü Lügati't-Türk'ün Dünya Sözlükçülüğündeki Yeri", 243-248; Nevin Karabelâ, "Dîvânü Lügati't-Türk'te Arapça Unsurlar", 358-366; R. Resul Sevinç, "Dîvânü Lügati't-Türk'te Kullanılan Arapça Türkçe Ortak Kelimelerin ve Gramer Kurallarının Mukayesesi", ed. Muhsin Kalkışım, *Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu* (Rize: Rize Üniversitesi, 2008), 373-383.

¹⁴ Murat Ceritoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve *Dîvânü Lügati't-Türk*" haz. Vahit Türk, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü Bilgeler ve Bilginler*, (y.y. 2022), 1/416.

¹⁵ Bk. Ercilasun - Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud*, (Giriş) 15 vd.

¹⁶ Mahmûd el-Kaşğârî, *Kitâbu Dîvânü lügati't-Türk*, (İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 466/1074), I/24; Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/6; Ceritoğlu, *Kaşgarlı Mahmud*, 1/396. Kaşgarlının sözünü ettiği ve bugüne kadar bulunamayan gramer eserini *Dîvân*'dan önce mi yoksa sonra mı yazdığı tartışmalıdır. Bk. Ercilasun-Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud*, (Giriş) xlii, xli (36, 37); 204; "Mutiy - Osmanov, "Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu", 204.

¹⁷ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/25.

¹⁸ Benzerlik noktaları için bk. Faruk Öztürk, "Dîvânü Lügati't-Türk'ü Arap Sözlükçülüğü Açısından Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (2013), 529-545.

¹⁹ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/6.

²⁰ Bunlar, hemze, salim, muzaaf, misal, üç ve dört harfliler, gunne (içinde genizden gelen "n" harfi olan) ve art arda gelen iki sessiz harfliler bölümüdür. Kitapta kelimelerin sayısına, sahih - illetli ve muzaaf olmasına göre gruplandırılması *Kitâb el-'Ayn*'da vardır. Kaşgarlı, kelimelerin *Dîvânü l-Edeb*'te isim ve fiil şeklinde ikiye ayrılarak bu iki grubun altında verme düzenini eserinde uygulamış ancak oradaki altı baba iki madde daha ekleyerek bunları sekize çıkarmıştır. Krş. Halil

Kaşgarlı, her ne kadar eserini daha önce kimsenin yapmadığı ve onu hiç kimsenin aklına gelmeyen bir tarzda düzenlediğini söylemiş ise de eserin hem kelimelerin son harfe göre alfabetik dizildiği *el-'Ayn*'a, hem isim ve fiil kalıplarına göre dizilmesi ve baplara ayrılması yönüyle Arapçada kelime kalıpları esas alınarak yazılan ilk sözlük olan *Dîvânü'l-Edeb*'e benzediği anlaşılmaktadır.²¹

2. Her grupta toplanan kelimeler, son harfine (kafiye düzeni) göre kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır.²²

3. Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud, bir kelimeyi veya bir kuralı açıklamak için iki dil arasında karşılaştırma yaparken Türkçe atasözleri ve deyimlerin yanında gerek sözlük gerek diğer bilim dallarında Arapların öteden beri uyguladıkları Arap şiiri, atasözü, deyim ve Kur'ân ayetlerinden şahit getirme usulünü uygulamıştır. *Dîvân*'da Türklerin faziletini anlatan biri kudsi, diğerleri Türkçenin öğrenmenin gerekliliği, bir Türk atasözünü, deyimini ve bir kelimeyi açıklamak üzere dördü Peygamber hadisi olmak üzere beş hadis vardır.²³

4. *Dîvân*'da 52 tanesi ayet, hadis, şiir, atasözü-deyim, geriye kalanı gramer konuları ve sözlük maddesi olmak üzere 150'den fazla Arapça unsur vardır.²⁴ Bu unsurlardan yarıya yakını (80 civarında) birinci, 30 küsuru ikinci, 40 dolayında da üçüncü cilttedir.

3. Türkçe ve Arapça Arasında Benzerlik ve Farklılık Olan Konular

Dîvân'da Arapça ile mukayese edilen konular, ses (fonoloji), şekil (sarf), cümle (nahiv) bilgisi kuralları ve her iki dile karşılıklı geçen kelimelerin kökeni (etimolojik sözlük) olmak üzere dört bölümden oluşmuştur. Bunun yanında örnek vermeden yalnızca Arapçaya yapılan göndermeler de vardır. Yapılan mukayeselerde iki dil arasındaki uyum durumu şöyledir:

- İki dil arasında lâfız (söyleyiş) ve anlam yönünden benzer konular.
- Yalnızca anlamı ve kullanımı ile tek yönden benzer konular.
- Hem lâfız hem anlam yönünden farklı konular.

3.1. Türkçe ve Arapça Arasında Benzerlik Olan Yönler

Dîvân'da Türkçe ve Arapça arasında benzerlik olan konular, kelimeler ve bazı gramer kurallarıyla ilgilidir. Bunlar şöyledir:

3.1.1. Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya Geçen Kelimelerde Lâfzen ve Manen İki Yönden Benzerlik

Her dilde olduğu gibi Türkçe ve Arapça arasında karşılıklı kelime geçişleri olmuştur. Bunlar, aslını kaybetmeden kısmen değişerek bir dilden diğer dile geçen kelimelerdir. Bunlar şöyledir:

1. Türkçede ve Arapçada Bazı Kelimelerin Birbirlerine İki Yönden Benzerliği

Karşılıklı kelime geçişleri tüm diller arasında var olan durumdur. Buna göre Kaşgarlının Arapçadan Türkçeye geçen ve öyle olduğunu düşündüğünü söylediği yirmiye yakın kelime saymıştır. Lâfız ve anlam yönünden birbirine yakın olan bu kelimelerin

b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmarrâî, (y.y., ts), 1/16; İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Dîvânü'l-edebe*, nşr. Ahmed Muhtâr 'Omer - İbrâhîm Enîs, (Kahire: Müessesetu Dâri's-Şa'b, 1424/2003), 1/10 vd.; Kaşgarlı, *Kitâbu Dîvânî lugati't-Türk*, 1/4 vd.

²¹ Krş. Fârâbî, *Dîvânü'l-Edeb*, 1/10 vd.; Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/7.

²² Arapça sözlüklerin geleneksel madde dizimi şöyledir: a) Harfler mahrecine; kelimeler son harfe göre alfabetik. b) Harfler alfabe sırasına; kelimeler son harfe göre alfabetik. c) Harfler alfabe sırasına; kelimeler baş harfe göre alfabetik. d) Konularına göre. e) İsim ve fiil kalıplarına göre. *Dîvân*'ın metodu ise Fârâbî'nin sözlüğü gibi kelime kalıplarına göredir. Sözlük türleri için bk. Dîzire Sakkâl, *Neş'etu'l-me'âcimi'l-'Arabiyye ve tatavvurihâ*, (Beyrut: Dâru's-Sadâkat el-'Arabiyye, 1995), 36 vd.; İsmail Durmuş, "Sözlük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/397 vd.; Musa Alp - Mehmet Yılmaz, *Arap Dilinde Başlangıcından Günümüze Sözlükler*. (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2011).

²³ Bk. Kaşgarlı, *Dîvân*, 1/293, 294; Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/361.

²⁴ *Dîvân*'da tekrarlar hariç 23 ayet, 5 hadis, 12 şiir, 12 atasözü ve deyim yer almaktadır. Bunların Tercüme nüshasında ciltlere göre dağılımı şöyledir:

I- Ayetler

1. cilt (15 tane): en-Nisa, 4/164 (24) Bu ayet tercüme nüshasında yoktur. Meryem 19/24 (63); el-İnşirah 94/6 (110); el-Kıyâme 75/33, eş-Şems 91/10 (111); eş-Şu'arâ 26/23; İkrâ (Alak), 96/15 (131); el-Vâkıa 56/65 (226); Saff 61/4 (284); Yûsuf 12/31; Fâtır 35/2 (s. 334); Sâd 38/7; el-Vâkıa 56/69 (335); el-İnsan 76/1; et-Tîn 95/1-6 (350).

2. cilt (5 tane): el-Mülk 67/30 (52); el-Bakara 2/54 (159); İkrâ (Alak), 96/6-7 (160); et-Talak 65/7; el-Fecr 89/16 (174).

3. cilt (6 tane): el-En'âm 6/90 (118); İkrâ (Alak), 96/15 (208); el-Vâkıa 56/65 (227); Yûsuf 12/2; ed-Duhân 44/3; el-Kadr 97/1. Ayetlerin toplamı 3'ü tekrarlı olmak üzere 26'dır. Tekrarsız ayet sayısı 23'tür.

II- Hadisler: 1. cilt (4 tane): 4, 71, 104, 351. 2. Cilt (1 tane): 332. Toplam 5 tane

III- Şiirler: 1. cilt (7 tane): 62, 97, 131 (3/208'te tekrarı var), 336, 399, 412, 494. 2. cilt (2 tane): 269 (3/203'te tekrarı var.) 3. cilt (4 tane): 17, 35, 203 (208), 214, 239.

IV- Atasözleri - Deyimler: 1. cilt (5 tane): 34, 410, 438, 440, 473. 2. cilt (3 tane): 75, 286, 301. 3. cilt (4 tane): 122, 143, 211, 405.

bazı örnekleri şöyledir:

1. *Agan* (أَغَن): Genizden konuşan kimse. Arapça buna أَغْنُ denir.²⁵
2. *Aba* (أَبَا): Tibetçede *baba, uma* (أُمَا): *ana*.²⁶
3. *Arı* (أَرِي): *Arı*. Arapçadaki أَرَى *bal* kelimesinden geçerek *bal yapan böceğin adı* olmuştur.²⁷
4. *İvrik* (أَوْرِيك): *İbrik*. Arapçadaki (أَبْرِيك) “*ivrik*” olmuştur.²⁸
5. *Heç heç* (هَجْ هَجْ): Başını alıp giden atları çevirmek için kullanılan söz.²⁹ Arapçada koyun başını alıp gittiği zaman هَجَّهْتُ الْغَنَمَ. *Koyunu çağırdım*. denilir.³⁰
6. *Karkur* (قَارُور): *Karkur etti, guruldadı*.³¹
7. *Kadır* (قَادِر): *Sert ve çetin olan Hakanlar için* denir. Sert olmak güç ve kudretten ileri gelir.³²
8. *Kürküm* (كُرْكُم): *Zerdeçal, safran*. Arapçada bu bitkiye كُرْكُم denir.³³
9. *Ma* (مَا) *Oğlak, kuzu, ceylan gibi yavruların seslenmesini anlatan kelime*. Bu kelime Arapçaya uymaktadır.

Beyit-1 | لَا يَنْعَشُ الطَّرْفَ إِلَّا مَا تَخَوَّنَهُ | دَاعٍ يُنَادِيهِ بِاسْمِ الْمَاءِ مَبْعُومٌ |

Ceylan yavrusu, bakışını ancak annesinin alışkın olduğu mâ mâ diye seslenmesine kaldırıyor.³⁵

10. *Tovıl* (تَوِيل): *Davul*: Bu kelimenin aslının Arapçadan geçmiş olması ihtimali vardır.³⁶

11. *Közeç*: *Testi, bardak*. *Ködheç* (ذ - dh) ile aynı anlama gelen bu kelime Arapçaya uygundur.³⁷

Türkçeye geçerken *ivrik, tovil, közeç* gibi kelimelerde ses değişimi olması tabiidir. Nitekim Avrupa dillerinden geçen *statistik, jandarma, jacket* gibi kelimeler Türk hançeresine uyması için *istatistik, candarma, ceket* şeklinde kullanılmaktadır.

Diğer taraftan az da olsa Türkçeden Arapçaya geçen kelimeler de vardır.

1. *Yalma* (يَلْمَة): *Kaftan, yağmurluk*. Bu kelime Türkçeden Arapçaya Arapçada يَلْمَقْ şeklinde geçmiştir.³⁸

Beyit- 2 | تَجَلُّو الْبَوَارِقُ عَنْ مُجْرَمٍ لَهَقٍ | كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَقٍ عَزَبٍ |

Şimşekler bir araya toplanmış beyaz öküzleri gösteriyor / Sanki o, tek başında, kaftan giyinmiş bir adamdır.

2. *Tuğra* (طُغْرَى): *Hakanın mühürü, buyruğu*. Kaşgarlının Oğuzca *Tuğrağ* şeklinde olduğunu, Türklerin bunu bilmediğini ve kendisi de aslını bilmediğini söylemiştir.⁴⁰

²⁵ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/77; Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Emîn Muhammed - Muhammed es-Sâdık el-'Abdî, (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 1417/1996). “غن”, 10/134.

²⁶ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/86. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “ابو”, 1/56 vd.; “أم”, 1/216. Yemenden Tibet'e gelen Sâbit'in adı, (ث) → (ت) değişimi ile *Tubut*'a dönmüştür. Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/92, 355. Zamanla Sâbit'in soyunun çoğalarak yayıldıkları geniş alan olan *Tubut, Tibet*'e dönüşmüş olabilir.

²⁷ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/87; İbn Manzûr, “أري”, 1/127.

²⁸ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/99. Kelimenin aslı Farsçadır. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “برق”, 1/383. Bu kelime doğrudan Farsçadan Türkçeye veya Farsçadan Arapçaya, oradan da Türkçeye geçmiş olabilir. Bk. Nebi Bozkurt - Selda Kalfazade, “İbrik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/372 vd.

²⁹ Türkçede “h” (ه) harfi yoktur. Bu sebeple *heç heç* kural dışı sayılmıştır. 1/9, 161, 321.

³⁰ Atalay, *Divan Tercümesi*, 2/282; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “هجع”, 15/30.

³¹ Kaşgarlı, *Divan*, 1/324. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “قرقر”, 11/103.

³² Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/364.

³³ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/486; İbrâhim Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasît*, “كرك”, 2/784.

³⁴ Gaylân b. 'Ukbe Zurrumme (ö. 117/735), *Divânü Zurrumme*, nşr. Ahmed Hasan Besec, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 255.

³⁵ Atalay, *Divan Tercümesi*, 3/214. *Divân*'da beytin yalnızca 2. mısrası yer almıştır.

³⁶ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/165; İbrâhim Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasît*, “طبل”, 2/551.

³⁷ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/360. Kaşgarlının Arapçaya uygun olduğunu söylediği bu kelime muhtemelen قَدَح'ten geçmiştir.

³⁸ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/34 vd.; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “يلمق”, 15/456.

³⁹ Zurrumme, *Divân*, 16.

⁴⁰ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/462. Bu kelimenin Tatarcadan Farsça yoluyla Arapçaya girdiği nakledilmiştir. Bk. İbrâhim Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasît*, (İstanbul, Çağrı Yayınları, ts.), “طغر”, 2/558.

3. Aşuk (أَشُق): Er evge aşuktu. “Adam evini özledi”.⁴¹ Dîvân'da bu kelimenin aslı konusunda bilgi yoktur. Lâfzen (عَشَقَ) ve özlemek anlamında olması dolayısıyla Arapçadan geçmiş olma ihtimali vardır.

3.1.2. Manen Türkçe ve Arapça Arasında Benzerlik Olan Konular

İki dil arasında yalnızca manevi yönden benzerlik olan konular da vardır. Aşağıda örnekleri verilen ses ve harf düşmesi, harf değişimi, isimden fiil türetmek, bazı ek ve kalıplarla yeni anlamlar elde etmek, fiilin geçişli, etken, edilgen olma ve Dîvân'da olan ancak Arapça ile karşılaştırılmayan daha başka dil olayları vardır. Bazı örnekleri şöyledir:

1. Harf Düşmesi ve bir Harfin Başka bir Harfe Dönüşmesi

Arapçadaki gibi söyleyiş kolaylığı için Türkçede kelimenin bazen bir harfi düşer bazen de yerini başka bir harfe bırakır. Dîvânda harf düşmesi ve başka bir harfe dönüşmesi (Arapça i'lâl ve ibdâl)⁴² durumu ile ilgili çok sayıda örnek vardır. Türkçe ve Arapça bu konuda benzer özellikler taşımaktadır.

a. Sahih Bir Kelimede ve Muzaaf Fiilde Harf Düşmesi

Türkçede muzaaf, mankûs ve bunların dışındaki kelimelerde söyleyiş kolaylığı için harf düşmesi durumlarına rastlanmaktadır. Bazı örnekleri şöyledir:

1. Muzaaf ve Mankûs Olmayan Sahih Kelimede Harf düşmesi

Urk: İp, urgan. Aslı: uruk idi. Angardı: Yemin ettirdi. Bunun aslı andgardı idi. Hafiflik olması için kelimelerden “u” ve “d” harfleri düşmüştür. Arapçada da kolaylık olsun diye عُنُقُ / عُنُقُ boyun kelimesindeki gibi hareke düşmesi vardır.⁴³

2. Muzaaf Kelimede Aynı Harflerden Birinin Düşmesi

Muzaaf kelimede art arda gelen aynı iki harften birinin düşmesinin bazı örnekleri şöyledir:

Baku: tepe. Aslı, bakkudur. Yaku: yağmurluk. Aslı yağkudur. Soku: havan, dibek. Aslı, sokkudur. Muzaaf fiilde harflerden birinin düşmesi Arapçada da vardır.⁴⁴ فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ. Şaşar kalırdınız.” sözündeki ظَلْتُمْ fiilinin aslı ظَلِلْتُمْ idi.⁴⁵ Daha kolay söylenmesi için “lâm”lardan biri düşmüştür.

3. Mankûs Kelimede Harf Düşmesi

Kaşgarlıya göre mankûs (eksiltili) denilen, ortasında “vâv” (و) veya “yâ” (ي) harfi olan isim ve fiilde bu harfler sözde düşer, yazıda kalır. Ona göre Arapçada mankûsda düşme olayı yalnızca fiilde olduğu için Türkçe bu konuda Arapçadan daha geniş bir dildir. Meselâ, kol kelimesi (كَوْل) şeklinde “vâv”la yazılır fakat söylerken bu harf düşer. Kul (köle) (كُل) ve yel (يَل) kelimeleri de böyledir. Bu durum Arapçada ecvef (ortası illetli) fiillerin bazı kalıplarında ortaya çıkan harf ve hareke düşmesine benzer.⁴⁶

mâzi	muzâri	emir	mâzi	muzâri	emir
كَانَ	يَكِيلُ	كَلْ (Aslı كِيلْ)	زَانَ	يَزِينُ	زِنْ (Aslı زِينْ)

Dîvân'da mankûs diye tanımlanan (يَكِيل - كَال) gibi fiile Arapçada mu'tel (illetli), kelime (ي) ile biten رامي داعي gibi isimse mankûs denir. Dîvân'da söylenenin aksine Arapçada harf düşmesi yalnız ecvef fiilde değil mankûs isimde de vardır. Bu konuda Türkçe ve Arapça aynı özellikleri taşır.⁴⁷ Meselâ, رمى gibi sonunda “elif” olan fiiller, fâil kalıbında son harf tenvinli olduğu takdirde, هنا مَرَّتْ بِرَامٍ. Bu bir atıcıdır. Bir atıcıya uğradım. örneklerindeki gibi düşer.⁴⁸

b. Harfler Arasında Değişim (İbdâl) Durumu

Türkçede a, (elif), b - d - hı (خ) - ğ (غ) - k - l - n - ş - t - y - z - zâl (ذ) gibi pek çok harf arasında değişim durumu vardır. Arapça ile

⁴¹ Atalay, Divan Tercümesi 2/165.

⁴² Alî Rizâ, el-Merci'fî'l-luğati'l-'Arabiyye, (Beyrut - Halep, Dâru's-Şark el-'Arabî, ts.), 3/177.

⁴³ Atalay, Divan Tercümesi, 1/42, 226; İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab, “عُنُقُ”, 9/431.

⁴⁴ Atalay, Divan Tercümesi, 1/226; 3/226, 227.

⁴⁵ el-Vâkıa, 56/65. Atalay, Divan Tercümesi, 1/226; Zemahşerî, Mahmûd b. 'Ömer, Tefsîru'l-Keşşâf, 'an hakâiki't-tenzîl, nşr. Halîl Me'mûn Şihâ, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1430/2009), 1078.

⁴⁶ Atalay, Divan Tercümesi 3/161, 162.

⁴⁷ Muhammed Semîr el-Lubedî, Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye, (Beyrut: 1405/1985), 157, 228.

⁴⁸ Mankûs isim muzâf ise veya başında ال varsa son harfin harekesi düşer. Bu iki yerin dışında رامي kelimesinde hem “yâ” (ي) hem son harf düşer. Bk. Muhammed Hayr el-Hulvânî, el-Vadih fi's-Sarf, (Dimaşk - Beyrut, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1407/1987), 197 vd.

karşılaştırılan ve (a → b) şeklinde gösterilebilecek kırk kadar örneği olan bu harf değişimleri aşağıdaki gibidir.

1. a (elif/hemze) → h (هـ)	6. h (ح) → a (elif/hemze)	11. m → n	16. y → elif (ل)
2. b (ب) → v - f - k (ك) - t	7. ğ (غ) → h (ح)	12. n → elif (ل) , y, z	17. z → s
3. d (د) → r - t - y	8. k (ق) → kâf (ك)	13. ş → s	18. y → n
4. zâl (ذ) → t - y - z	9. kâf (ك) → ş (ش)	14. t → s	19. Birinci muzaaf harfi → y
5. h (هـ) → k (ق)	10. l (ل) → r - n	15. t (ط) → t	

Bu harf değişimleri ile ilgili bazı örnekler şöyledir:⁴⁹

1) K (ق) → k (ك)

Kirit (كِرِت): Kilit. Arapçada *iklîd* (إِكْلِيد) denilen bu kelime, başındaki *hemze* “i” harfi atıldıktan sonra “k” (ق) → “kâf” (ك), “l” → “r” ve nihayetinde “d” → “t” değişimi ile Türkçede *kirit* (كِرِت) şeklini almıştır.⁵⁰

2) K (ك) → ş (ش)

a) K (ك) → ş değişimi: *Ülük* (أُولُك): Pay, hisse. Bu kelimenin *ülüş* (أُولُش) şekli de vardır. Arapçada *قَدْ جَعَلَ رُبُّكَ تَحْتَكِ...* ayeti *قَدْ جَعَلَ رُبُّش* şeklinde okunmuştur. Aynı şekilde aslı, *عَيْنَاكِ - جِيدُكِ* olan sözler, aşağıdaki mısra da olduğu gibi *عَيْنَاش - جِيدُش* şeklinde rivayet edilmiştir.⁵¹

Beyit - 3 | فَعَيْنَاش عَيْنَاهَا وَجِيدُش جِيدُهَا | خَلَا أَنَّ عَظْمَ السَّاقِ مِنْشٍ ذَقِيقُ.

Gözlerin (onun) gözleri, boynun (onun) boynu (gibi) / Ne var ki senin ayak kemiğin ince.⁵²

Ne var ki Kaşgarlının yukarıdaki ayetle ilgili naklettiği okuyuş şekli mütevatir ve şâz (kural dışı) kıraatler arasında yoktur. Kaşgarlının bu rivayeti (ك) harfini (ش) diye okuyan bazı Arap kabileleri ile sınırlıdır. Keşkeşe (كشكشة) lügati denilen bu lehçede bütün (ك) harfleri ayet örneğinde ve beyitte olduğu gibi (ش) şeklinde söylenmiştir.⁵³

b) k (ك) y (ي) değişimi: *Eşkek: Eşek*. Bu kelime, *eşyek* diye de söylenmiştir. Arapçada da benzer harflerden ikincisinin başka bir harfe dönüşme durumu vardır. *تَقْضَى* fiilinin mastarı *تَقْضَى* sözündeki *تَقْضَى* *تَقْضَى* idi. Peş peşe üç (ض) harfinin söyleyişindeki zorluğu kolaylaştırmak için sondaki (ض) harfi, *elife* (ي) çevrilmiştir.⁵⁴

3) L (ل) → r (ر)

Arkadı: Yokladı ve sezdiği şeyi aradı. Burada “r”, “l” harfinden dönmüştür. Aynı şey Arapçada da vardır. Nitekim *كَانَهُمْ بَنِيَانٌ مَرَّصُوصٌ* Onlar muhkem bir bina gibidirler⁵⁵ ayetindeki *مَرَّصُوصٌ* kelimesi, *مَلَّصُوصٌ* diye de okunmuştur.⁵⁶ Bu kıraat şekli gerek sahih gerek şâz (kural dışı) kıraatler arasında yoktur. Buna göre Kaşgarlının bu bilgiyi nereden aldığı müphem kalmıştır.

4) M (م) → n (ن)

Boğun: Parmak, kamış saz gibi şeylerin şişkince bölümü. Bu kelime *boğumdan boğuna* dönmüştür. Bu her zaman olur. Buna Arapçadan (ن) ve (م) ile söylenen لَمْ - لَنْ ve aşağıdaki örnekteki *الْمَقَادِيمُ* kelimesi örnek verilebilir.⁵⁷

⁴⁹ Diğer örnekler için Bk. Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/35, 36, 99, 101, 112, 126, 169, 170, 208, 219, 360, 365, 465. 2/160, 174, 175, 235, 301. 3/31, 34, 151, 165, 178, 213.

⁵⁰ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/357. Aslı Rumca olan *kilit* kelimesinin Farsçaya *kilidh* (كِلِيد) oradan Arapçaya *إِقْلِيد* şeklinde geçmiş olma ihtimali vardır. Bk. İbn Manzûr, *Lisânul-'Arab*, “قلد”, 11/275; Nişanyan Sözlük, “kilit” (Erişim 7 Aralık 2024).

⁵¹ Atalay *Divan Tercümesi* 1/62; Ebu'l-Hasen Ali b. Mü'min el-İşbîlî, İbn 'Uşfur (ö. 669/1270), *el-Mumti'u'l-kebîr fi't-tasrîf*, nşr. Fahreddin Kabâve, (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), 274.

⁵² Beytin aslı için bk. İmîl Bedî, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi şevâhidi'l-luğati'l-'Arabiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 5/190.

⁵³ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/63. Bk. Suheymî, Süleyman b. Sâlim, *İbdâlu'l-hurâff fi'l-'Arabiyye*, (Medine: Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1995), 221 vd.

⁵⁴ İbn Uşfur, *el-Mumti'*, 248. Bu ibare, *إِذَا الْبَايَ كَسَرُ*, *Kanatlarını kırıp indiğinde, atmaca gibi geçti gitti*. beytinden alınarak deyimleşmiştir. Bk. 'Abdullah b. Ru'be el-Meymûn (ö. 97/715), *Divânul-'Accâc*, nşr. 'İzzet Hasan, (Beyrut - Halep: Dâru's-Şarkî'l-'Arabî, 1995), 86.

⁵⁵ es-Saff, 61/4.

⁵⁶ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/284. Bk. 'Abdullah b. el-Huseyn Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219), *i'râbu'l-kıraâtî ş-şevâz*, nşr. Muhammed es-Seyyid Ahmed 'Azzûz, (Beyrut: 'Alemlü'l-Kütub, 1417/1996) 2/583; Ahmed Muhtâr Ömer - 'Abdul'âl Sâlim Mekrem, *Mu'cemu'l-kıraâtî'l-Kur'âniyye*, (Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi Yayınları), 7/137.

⁵⁷ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/399.

Beyit - 4 | يَا رَبَّ جَعَدٍ فِيهِمْ لَوْ تَدْرِينِ | 58 يَضْرِبُ ضَرْبَ السَّيْطِ الْمَقَادِيمِ

Hey! Onların içinde nice kısa boylular var / Bilsen, uzun boyluların kafalarına toslar gibi vuran.

5) N (ن) → elif (ا)

Anda (اندا): Orada. Oğuzlar “sonra” anlamında *andan* derler. Arapçada da لَنْسَفَعَا kelimesinin ve وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ. “Âlemlerin Rabbi (dediğin) ne ki?” ayetindeki مَا edatının “elifi” “nûn”dan çevrilmiştir.⁵⁹

Sa (سا): Sen. Aslı sendir (سَن). Sondaki “n”, elife dönüşerek sa (سا) şekline dönüştü. Böyle bir değişim aşağıdaki فاعبدا sözünde olduğu gibi Arapçada da vardır.⁶¹

Beyit - 5 | وَلَا النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لَا تَعْبُدْنَهُ | 62 لِعَاقِبَةِ وَاللَّهِ رَبِّكَ فَاَعْبُدَا

Dikilmiş putlara; sakın onlara etme ibadet / Hayırla mükâfatlanmak için yalnız Rabbin Allah’a ibadet et.

6) Ş (ش) → s (س)

Şeştürdi (شَشْتُرْدِي): Çözdürdü. Bu kelime “s” ile sestürdi şeklinde de olabilir. Nitekim Arapçada ve Farsçada aynı anlamda kullanılan misk, şeker, asker) gibi “s” → “ş” değişimi görülmektedir.⁶³

7) T (ت) → s (س)

Sulak: (Kıpçakça) Dalak. Bu kelime (tulak → sulak gibi) “t” → “s” değişimi vardır. Arapçada da سِدَسٌ → سِتٌ altı, طَسٌ → طَسْتٌ testi. gibi örnekleri vardır. الإنسان الناس kelimesinin النَّاسِ şekli bunun bir diğer örneğidir.⁶⁴

Beyit - 6 | جَزَى اللَّهُ بَنِي السَّعْلَةِ | 65 عَمْرًا وَقَابُوسَ شِرَارِ النَّاسِ

Allah gulyabanilerin; insanların şerlilerinden olan Amr ve Kâbûs’un cezasını versin.

2. Bir Harf Değişimiyle Üç Farklı Anlama Gelen Kelimeler

Dîvân’da bir hayli örneği olan ancak Arapça ile mukayese edilmeyen, Türkçede bir harfin Arapçada ise harekenin değişmesiyle üç farklı anlama gelmesi durumu vardır. Örnek:

Türkçe	Kezgerdi: ⁶⁶ Ok gezledi (nişan aldı).	Közgerdi: Görüştü	Küzgerdi: Güzleşt (güze doğru gitti)
Arapça	عَبْرَةٌ : gözyaşı ⁶⁷	عَبْرَةٌ : İbret (kötü şeyden ders almak)	عَبْرَةٌ : mücevher

⁵⁸ Osmân b. Kanber, *Sîbeveyh* (ö. 180/796), *el-Kitâb*, nşr. ‘Abdüsselâm Harûn, (Kahire, Mektebetu’l-Hâncî, 1988), 3/627; Dîvân’da “n” → “m” değişimine örnek verilen مَقَادِيمِ kelimesinin kaynaklarda مَقْدَام kelimesinin cem’i olduğu yazılıdır. O takdirde kelime harf değişimi yoktur. Bk. Ebû Mansûr Mevhuûb b. Ahmed el-Cevâlîkî (ö. 540/1146), *Şerhu Kitâbi edebîl-kâtib*, nşr. Taybe Hamd Bûdî, (Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi Yayınları, 1415/1995), 277; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “جعَد”, 2/293.

⁵⁹ el-Alak, 96/16; eş-Şuara, 26/23. لَنْسَفَعَا kelimesinin aslı لَنْسَفَعُنْ idi. Kelime, sondaki tekit nûnunda (ن) durulduğunda “elif”e döner, geçiş durumunda “nûn”la okunur. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1213; ‘Alî Rızâ, *el-Mercî* 3/195. مَا edatında dönüşüm yoktur. Zira Musâ,^(as) huzuruna girince Firavun ona, Rabbinin kim olduğunu değil, nasıl bir şey olduğunu ve neye benzediğini anlamak için kullanılan مَا ile sormuştu. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 757.

⁶⁰ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/130, 131. “Anda” kelimesinde “elif” → “n” değişimi, Arapçadan verilen örneklerde ise “n” → “elif” değişimi vardır.

⁶¹ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/208.

⁶² Atalay, *Divan Tercümesi* 1/131, 3/208. فَاَعْبُدَا وَاللَّهِ ibaresi hariç bu beyt farklı şekilde rivayet edilmiştir. Kaşgarlının naklettiği ibare yalnızca Fârâbî’nin sözlüğünde vardır. Bu, Kaşgarlının Fârâbî’nin sözlüğünden yararlandığının delili sayılabilir. Beyt, sahibi olan A’sân’ın Dîvân’ında şöyledir: وَلَا تَنْسَكُنَّ - وَلَا تَعْبُدِ الْوُثَانَ وَاللَّهِ فَاَعْبُدَا. Bk. Meymûn b. Kays el-A’sâ (ö. 7/629), *Dîvânü’l-A’sâ’-l-kebîr*, nşr. Mahmûd İbrâhîm er-Rıdvânî, (Doha (Katar): Vizâretü’s-Sakâfe ve’l-Funûn ve’t-Turâs, 2010), 1/340.

⁶³ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/187. Bu örnekten Kaşgarlının aynı zamanda Farsçayı da bildiği de söylenebilir.

⁶⁴ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/187. Bu örnekten Kaşgarlının aynı zamanda Farsçayı da bildiği de söylenebilir.

⁶⁵ يَا لَعَنَ اللَّهُ، ve يَا قَاتِلَ اللَّهِ، بَنِي السَّعْلَةِ. عَمْرٌ بِنِ يَرْبُوعِ شِرَارِ النَّاسِ. kelimesinin (نات) şekline dönüşümüne verilen bu örnek buradakinden farklı olarak şöyledir: يَا لَعَنَ اللَّهُ، ve يَا قَاتِلَ اللَّهِ، بَنِي السَّعْلَةِ. عَمْرٌ بِنِ يَرْبُوعِ شِرَارِ النَّاسِ. Bk. İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal li’z-Zemahşerî*, nşr. İmîl Bedî’ Ya’kûb, (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1422/2001), 5/393; İbn ‘Usfûr, *el-Mumtî*, 257.

⁶⁶ Bu vb. diğer örnekler için bk. Atalay, *Divan Tercümesi*, 2/194, 196, 224.

⁶⁷ Bk. Muhammed b. el-Mustenîr Kutrub (ö. 206/822), *Müsellesâtü Kutrub ma’a ziyâdâtihâ*, nşr. Ahmed Cumhûrî el-Mekkî, (Mekke: Mektebetu’l-Esedî, 1996), 58. Müsellesât, birinci veya ikinci harfin harekesinin değişmesiyle üç farklı anlama gelen kelimelerin derlendiği manzum sözlüklerin genel adıdır. İlki Kutrub

3. Sekte (Duraklama) Harfi “H” (هـ) Harfi

Türkçe ve Arapça arasında manevi benzerliklerden bir diğeri kelimenin sonuna duraklamak için “h” (هـ) harfinin eklenmesidir.

Türkçede kelime kökünde “h” harfi yoktur ancak duraklamak için kelimenin sonuna “h” harfi eklenir. Şahini çağırarak için “*tah tah*”, sıpayı çağırarak için “*kurrih*”, peki anlamında “*yeh*” denir. Bu kelimelerdeki “h” harfi soluklanmak içindir. Sekte harfi Arapçada da vardır. Nitekim, *اَفْتَدَهُمْ* Öyleyse sen de onların yoluna tâbi ol⁶⁸ ve *فَانْظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ* henüz değişmemiş, yiyeceğine içeceğine bak.⁶⁹ ayetinde fiilin sonundaki (هـ) harfi soluklanmak için gelmiştir.⁷⁰

4. İsmi Kısaltarak Söylemek (Terhim)

Türkçede var olan ancak Dîvân'da Arapça ile mukayese edilmeyen ismin kısaltılarak kullanılması, her iki dilde var olan bir dil olayıdır.

Süli (سُلي): Kölelere verilen ad. Kaşgarlı, bu kelimenin *Süleyman* isminin kısaltılmış hâli olabileceğini söylemiştir.⁷¹ Arapçada da naht ve terhîm işlemleriyle isimler kısaltılmaktadır.⁷² *يا عُثْمَانُ! - يا فاطِمَةُ! → يا فاطِمَةُ! vb.*

5. İkileme ile Anlamı Pekiştirmek (Lâfzi Te'kit)

Anlamı güçlendirmek için kullanılan Türkçede ikileme, Arapçada etbâ' (itbâ') denilen dil olayı her iki dilde de vardır.

Burslan: Erkek adı. Bu kelime *Arslan Burslan* diye kullanılır. *Bebür* (kaplan) anlamındaki *Burslan* tek olarak kullanılmaz. Her zaman tekit olarak kullanılsaydı ad olmazdı. Nitekim *هَذَا شَيْءٌ حَسَنٌ بَسَنٌ* Bu güzel mi güzel bir şeydir. örneğindeki gibi bu durum Arapçada da vardır. Türkçede olduğu gibi *بَسَنٌ* kelimesini tek başına kullanarak *هَذَا شَيْءٌ بَسَنٌ* denmez.⁷³

6. Anlama Göre Kelime Türetmek

Aşağıda görüleceği üzere anlatılmak istenilen anlama uygun olarak kelimenin kaynağıyla ilişkilendirilerek kelime türetimi durumu her iki dilde vardır. Bazı örnekleri şöyledir:

- Til* (تِل): Ağız içindeki tatma ve yutkunma görevini yapan hareketli organ olan dil aynı zamanda konuşma görevini de yerine getirir. Bunun için konuşma görevine uygun olarak canlılar arasındaki iletişim aracına dil denilmiştir. Bu durum Arapçada da vardır. Arapçada *لِسَان* hem tatma ve yutkunma hem iletişim organının adıdır.⁷⁴
- Öpke* (أَبْكَا): *Akcığe*. Ciğerden geldiği için bu kelime *öfke* anlamına da gelir. Kelimeyi kaynağıyla ilişkilendirilerek adlandırma Arapçada da vardır. Nitekim Arapçada *yağmura* (مَطَرٌ) *gök* (سَمَاءٌ) da denir. Böyle denmesi gökle arasındaki ilişki sebebiyledir.⁷⁵
- Burun* (بُرْنٌ): *Burun*. Bu kelime *önce* ve *bir şeyin ileriye doğru olan ucu* anlamına da gelir. Vücudun ön tarafının öndeki kısmı olduğu için burunun *önce* anlamına gelmesi uygundur. Bu kelimenin Arapçası olan *أَنْفٌ* aynı anlamda hem *burun* hem her bir şeyin *ilki* ve *ucu* anlamında kullanılır.⁷⁶ Manevi yönden benzerlikler bunlarla sınırlı değildir. Diller arasında ortak yönlerin bulunması itibariyle daha pek çok konuda benzerlikler vardır.

3.1.3. Türkçe Arapça Arasında Birbirinden Farklı Olan Konular

Türkçe ve Arapça arasında bazı noktalarda kısmen, bazı konularda ise büyük oranda farklılık vardır. Bunların bir kısmı şöyledir:

1. Her İki Dilde Harf Sayısı ve Karşılıklı Var Olan ve Olmayan Harfler

Dîvân'da bütün Türk dillerinde var olan on sekiz harf *أخوك - لف - نرق - سجع - بدر - شتيا* kelimelerinde toplanmış ve aşağıdaki gibi

tarafından yazılan müselleşât konusunda yirmi civarında manzum sözlük vardır. Bk. Meysem Muhammed Nûrî, *el-Müselleşât-ı luğavî beyne'l-Batalyevsi ve'l-FîrûzÂbâdi ve'l-Halîlî*, (Musul: Dâr Mâşîkî, 2023), 33 vd.

⁶⁸ el-En'âm 6/90. Sekte (هـ)'sının diğer örnekleri için bk. el-Hakka, 69/28, 29; el-Kari'a 101/10.

⁶⁹ Bakara, 2/259.

⁷⁰ Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/ 9; III, 118.

⁷¹ Orta Anadolu'da *Süleyman'a Sülli* denildiği, dolayısıyla böyle bir kullanımın olduğunu söylenmiştir. Atalay, *Divan Tercümesi* 3/233.

⁷² Arapçada ismin kısaltılması iki şekilde olur. a) Nidâ (seslenme) babında olur. Buna terhîm denir. İbare veya cümleyi kısaltarak tek kelime haline getirmek şeklinde olur. Buna da naht denir. Bk. 'Alî Rizâ, *el-Mercî*, 2/155; 3/11 vd.; Kahayev, Amir, "Arap Dilinde Naht Olgusu (İbn Fâris Örneğinde)", (Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran, 2019), 6(1)/31- 48.

⁷³ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/418. 'Alî Rizâ, *el-Mercî*, 2/240; R. Resul Sevinç, *Arapçada Cümle Yapısı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 193.

⁷⁴ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/336.

⁷⁵ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/128; İbrâhim Mustafâ v.dğr., *el-Mu 'cemu'l-vasîl*, "سماء", 1/452.

⁷⁶ İbrâhim Mustafâ v.dğr. *el-Mu 'cemu'l-vasîl*, "أنف", 1/30.

Türk alfabesindeki her bir harfin Arapçadaki karşılığı o harfin altında belirtilmiştir.⁷⁷

أ	ب	ت	ج	خ	ذ	ر	ز	س	ش	ف	ق	ك	ل	م	ن	و	ي
a, e	b	t	ç	hı	dh	r	z	s	a	f	k	k	l	m	k	v	y

Bütün Türk dillerinde yazılmayan ancak söylenen yedi harf vardır. Bunlar yukarıda sayılan harflerle yazılır ancak aralarındaki fark harflerin altına ve üstüne konan noktalarla ayırt edilir. Bu yedi harfle Türk alfabesindeki harf sayısı yirmi beş (25) olur. Bunlar, aşağıdaki gibidir.⁷⁸

پ	ج	ژ	ف	نک (genizden çıkar)	غ	نغ (genizden çıkar)
p	c	j	f	g	ğ	nğ

Bu harfler, *fetha* (a, e), *kesre* (i), *damme* (u) hareketleri ile seslendirilir ve bu hareketlerin yardımıyla kelime okunur hâle gelir.

Arap alfabesi tamamı sessiz olan 28 harften meydana gelir. Sessiz harfleri okutmak için *fetha*, *kesre*, *damme* denilen üç tane hareke (kısa sesliler) ve bu hareketleri uzatan uzun sesli (med)ler (ا - و - ي) vardır. Hareke ve medlerle Arap alfabesinde otuz dört (34) ses vardır. Diğer taraftan hem Türkçede hem Arapçada karşılıklı olmayan harfler vardır. Bunlar şöyledir:

a. Türkçedeki p, j, g, nğ harfleri: Bunlar Arapçada yoktur.

b. Arapçadaki ث - ح - ص - ض - ط - ظ - ع - ه harfleri: Bunlar Türkçede yoktur.⁷⁹

c. Türkçede yazılıp okunmayan “e” sesi *elif* (ا); “u”, *vâv* (و); “i” sesi ise “y” (ي) ile gösterilir. Bu sesler yazılır, okunmaz. Arapçada (و), (ي), (ا) harfleri Türkçede okunmayan o seslere benzer.⁸⁰

2. Muzaaf (Şeddeli) Kelimelerin Durumu

Arapçada önemli bir sarf konusu olan muzaaf, her iki dilde var olan dil olayıdır. Muzaaf kelimeler konusundaki iki dil arasında bazı noktalarda farklılık vardır. Bunlar şöyledir:

Türkçede doğrudan doğruya muzaaf olan fiil azdır. Ancak fiilin sonundaki kök harfi “t” ise sonuna mâzi alameti olan “d” (-di) eki geldiği zaman bu fiil muzaaf olur. Mâzide harf tekrarlandığı için bu tür kelimeler muzaaf denilmiştir.

Tut → tutdı → tuttu. Kat → katdı → katti.⁸¹

Yalnız bu durum muzari ve mastarda Arapçadan farklıdır. Türkçede bu yerlerde “d” harfi olmadığından muzaaflık durumu ortadan kalkar.⁸² Arapçada muzaaflık durumu mâzide, muzârîde -bazı fiillerin mastarı ve ism-i mef’ûl hariç- mastarda ve diğer kalıplarda devam eder. Her iki dilde bunun bir örneği şöyledir:

	mâzi	muzari	mastar	ism-i fâil	ism-i mef’ûl	emr-i hâzır
Türkçe	tuttu	tutar	tutmak	tutan	tutulan	tut
Arapça	مَدَّ	يَمُدُّ	مَدَّ	مَادَّ	مَمْدُود	مُدَّ / أَمْدُدْ

3. Ek Fiil ve Arapçadaki Ek Fiilin Varlık Yokluk Durumu

Dîvân’da ilgili maddelerle ilgili verilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla biri, -dır, dir, diğeri olmak, bulunmak anlamında iki fiil vardır. Bunların kullanımları Arapça ile mukayeseli olarak şöyle verilmiştir:

⁷⁷ Akılda kalması için kullanılan harfleri belli kelime gruplarıyla anlatma usulü Arapçadaki yaygın olarak kullanılır.

⁷⁸ Arapça basılı metinde “c” harfi asıl, (ج) ise ek harf diye belirtilmiştir. İki harf arasında bir fark olması gerekir. Muhtemelen asıl harf “ç”, (چ), ek ise “c” (ج) harfidir. Krş. Kaşgarlı, *Dîvânü lügati't-Türk*, 1/8; Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/8, 9.

⁷⁹ Baykuş اوي uhi şeklinde söylenmiş ise de bu öz Türkçe değildir. Nitekim Kıpçaklar baykuşa اوي uki derler. Çakmaktan gelen چا kelimesi de Kençek dilinde böyledir. Bu dil de öz Türkçe değildir. Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/8, 9.

⁸⁰ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/10. اَبَكْ - اَبَكْ - اَبَكْ örneklerdeki ا - و - ي harfleri, elif - “v” - “y” gibi okunmasalar da “a” - “u” - “i” seslerini “â”, “û”, “î” şeklinde uzatırlar. Med harfi denilen bu harfler sesi uzatırken aynı zamanda özne, nesne alametidir.

⁸¹ Örneklerdeki “t” ve “d” harfleri yakın sesli harf oldukları için “d” harfi baskın olan “t” harfine dönüşmüştür.

⁸² Atalay, *Divan Tercümesi* 2/291-296.

a. *Turur* (تُرُر), mazi ve mastarı olmayan bir muzâri fiildir. *Ol taş turur. Ol kuş turur: O taşır. O kuştur.* anlamındadır. Bu bir bağlantı edatıdır.⁸³ Arapçada bunun karşılığı mazisi ve mastarı olmayan يَنْبَغِي fiildir.⁸⁴

b. *Turur* (تُرُر): *Hazır, var, bulunuyor* anlamında bir fiildir. Bunun Arapçadaki يَدْر - يَدَع fiilleri gibi mazisi ve mastarı yoktur. *Ol evde turur. (o evdedir, hazırdır.) Er sökel turur. (Adam hastadır.)*⁸⁵

4. Cümlede Sıfatın Sırası, Mastarın Sıfat ve Pekiştirici Olma Durumu

Sıfatın yeri Türkçede isimden önce, Arapçada sonradır. *Büyük ev* البيت الكبير
sıfat mevsuf (sıfat sahibi)

Türkçede mastar soylu isimler sıfat olarak kullanılmaz. Arapçada ise anlamı güçlendirmek için mastar sıfat olarak kullanılır.⁸⁶ رَجُلٌ صَوِّمٌ (رَجُلٌ صَائِمٌ anlamında) *oruçlu adam*, رَجُلٌ نَوِّمٌ (رَجُلٌ نَائِمٌ anlamında) *uyuyan adam* ve غَوْرًا (أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا De ki: “Söyleyin bakalım suyunuz çekilirse, size kim bir akar su getirebilir?”⁸⁷ ayetindeki غَوْرًا kelimesi غَائِرًا anlamındadır.⁸⁸

5. Fiillerin İlk Harfinin Nasıl Olduğu

Türkçede fiiller mâzi üzerine kurulur. Mazide ilk harf hangi ses ile başlıyorsa muzari ve mastar da aynı sesle başlar. Arapçada ise mazi muzari ve mastarda ilk harfin harekesi bazen uyar, bazen uymaz.⁸⁹

	mazi - muzari - mastar	mazi - muzari - mastar	mazi - muzari - mastar
Tr.	<i>bardı - barır - barmak</i>	<i>turdi - turur - turmak</i>	<i>tizdi - tizer - tizmek</i>
Ar.	قَعَدَ - يَفْعُدُ - قَعُودًا	فَتَحَ - يَفْتَحُ - فَتْحًا	إِكْرَامًا - يُكْرِمُ - أَكْرَمَ

6. Yeni Anlamlar için Fiile ve Sıfata Getirilen Ekler

Yeni anlamlar için fiilin ve sıfatın ek alma durumu şöyledir:

a. Türkçede fiilde ekler sona gelir. *Uğra → Uğra+ma → Uğra+masun.* Arapçada ise ekler kelimenin başına gelir. Bazı örnekler:

- Muzaraat (maziye muzâri çeviren) harfi: كَتَبَ Yazdı. → يَكْتُبُ Yazar, yazıyor.

- İstikbal harfi: سَوْفَ يَكْتُبُ Yazacak.

- İstifham harfi: أَتَكْتُبُ Yazar mısın?

- Atıf harfi: أَكْتُبُ وَأَحْفَظُ Yazarım ve ezberlerim.

b. Türkçede sıfat olduğu gibi kalır. Yapım eki sona, Arapçada ise ortaya gelir. غَفَّرَ bağışlayıcı, غَفَّار çok bağışlayan, غَفُور çok bağışlayıcı.⁹⁰

7. Türkçede ve Arapçada İstenilen Anlamların Ne ile Elde Edildiği

Dîvân'da istenilen anlamları anlatılması her iki dilde vardır ancak anlatma yolları farklıdır. Bu durumlar şöyledir:

Bir işi yapmak, yapmadığı hâlde yapar gibi görünmek (*izhâr mâ leyse fi'l-bâtın*), işteşlik (*müşâreket*), abartma (*mübalağa*), etken-edilgen (*malûm-meçhûl*) gibi anlamlar Türkçede eklerle, Arapçada ise أَفْعَلَ - فَعَّلَ - فَاعَلَ - تَفَعَّلَ - اِنْفَعَلَ gibi kalıplarla anlatılır. Bunlar şöyledir:

a. Bir işi Yapmak ve Yapar gibi Görünmek

⁸³ Bk. Hülya Savran, “Türk dilinde “dir” bildirme eki ve “dir” bildirme ekiyle yapılan belirsizlik kelimeleri” (Bursa: UÜ. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(14), 2008/1), 163-188.

⁸⁴ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/6 vd. يَنْبَغِي fiilinin “turur”a benzerliği çekimsizlik konusundadır. Bağlantı manevi olduğu için Arapçada böyle bir bağ fiil yoktur. يَنْبَغِي fiilinin ise mazi ve mastarı vardır ancak mazi çok az kullanılır ve يَنْبَغِي كَان şeklinde ifade edilir. Bk. İbrâhîm Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasit*, 1/65; Ahmed Süleyman Yâkut, *el-Ef'âlu'l-mutasarrife ve şibhu'l-mutasarrife*, (İskenderiye: Dârul-Ma'rife el-Câmi'iyye, 1989), 75.

⁸⁵ Atalay, *Divan Tercümesi*, 3/180 vd. Kaşgarlının ifade ettiği gibi يَدْر - يَدَع fiillerinin yalnızca emr-i hazırları kullanılır. Bk. Yakut, *el-ef'âlu'l-mutasarrife*, 151 vd.

⁸⁶ Alî Rızâ, *el-Merci'*, 2/231; Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'ilmi'l-luğa*, nşr. Muhammed 'İzzuddîn es-Sa'îdî, (Beyrut, 1410/1990), 141.

⁸⁷ el-Mülk, 67/30.

⁸⁸ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/52.

⁸⁹ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/31, 32. Arapçada üç harfli kök fiillerin mazi ve muzariinde ilk harfin harekesi daima uyar, mastarda ise bazen uyar, bazen yukarıdaki olduğu gibi uymaz. Üç harfli fiillerin dışında ise “tâ” (ت) harfiyle başlayan تَكَلَّمَ - تَكَلَّمَتْ gibi fiillerde ilk harflerin harekesi uyar. diğer kalıplarda uymaz.

⁹⁰ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/312. Arapçada yeni bir anlam elde etmek için yalnızca fiilin ortasına değil başına ve sonuna da ek gelir.

Bu anlamı anlatmanın yolları şöyledir:

1. Kişi, başkasından yardım almadan işi kendi başına yapar. Bu genelde iki harfli fiillerden yapılır. *Ol tarîğ tardı: O tohum ekti.* Bazen cümleye bir öz (أوز) eklenir. Bunun Arapçada karşılığı (نفس) kelimesidir. Nitekim ayette işin failin kendisi tarafından yapıldığını anlatmak için *فَأَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ. Kendinizi öldürün.*⁹¹ denilmiştir.⁹²

2. Türkçede kişinin kendisinde olmayan bir özelliği varmış gibi göstermesi veya kendi başına yapar gibi görünmesi iki yolla, Arapçada ise تَفَاعَلَ kalıbı ile anlatılır.

a. Türkçede fiilin sonuna bir “n” eklenir.⁹³ *Ol evge barındı: O, eve gider gibi göründü. Ol aş tatındı: O, aşı tadar gibi göründü.* Arapçada bu anlam, تَعَاَلَى Akıllı göründü. تَصَامَّ الرَّجُلُ Adam oruç tutar göründü. şeklinde تَفَاعَلَ kalıbı ile anlatılır.⁹⁴

b. Türkçede fiile “-msin” eklenir. *Alımsındı (Almış gibi yaptı, öyle göründü). Bardı: Gitti. → Barımsındı: Gidiyormuş gibi yaptı, öyle göründü.* Arapçada bu, تَصَامَّ الرَّجُلُ وَتَمَاتَ Adam sağır olmuş gibi davrandı, duymazdan geldi. Ölmüş gibi göründü. (Ölü numarası yaptı.) gibi yukarıda olduğu gibi تَفَاعَلَ kalıbı ile anlatılır.⁹⁵

b. İşteşlik (Müşareket)

Türkçede fiile “ş” harfi eklendiği takdirde bu ek işin iki kişi veya daha fazla kişiler arasında karşılıklı yapıldığını anlatır. *Turdi: kalktı, durdu → turuşdı: kalkıştı. Başkasıyla birlikte ayağa kalktı, durdu.* Bu anlam Arapçada فَاعَلَ kalıbı ile ifade edilir. ضَارَبْتُ Dövüştüm, قَاتَلْتُ Vuruştum.⁹⁶

c. Bir fiili, İş Çok/devamlı Yapmak (Mubalağa)

Türkçede işin bir kişi tarafından çok yapıldığını göstermek için emr-i hazrın sonuna “gan”/“gân” ekleri getirilir. *Ol er evge bargan: O, adam eve çok gidendir.* Bu kalıpta kelimenin sonunda her zaman ‘n’ harfi bulunur. Bu, Arapçadaki mubalağa kalıbı olan فَعَالَ ve مِفْعَال kalıbına benzer. شَرَّابٌ çok içen, طَلَّاعٌ çok çıkan, مِطْعَامٌ çok yediren, مِطْعَانٌ çok ayıplayan, مُحْرَابٌ çok savaşan.⁹⁷

d. Fiilin Geçişli – Geçişsiz Olması ve Geçişli Fiili Geçişsiz Yapmak

Türkçede ve Arapçada fiilin geçişli (müteaddî) ve geçişsiz (lâzım) olduğu ve fiilin nasıl geçişsiz yapıldığının örnekleri şöyledir:

1. Türkçede geçişli fiile “l” veya “n” harfi eklenirse geçişsiz olur.

Geçişli (müteaddî)	Geçişsiz (lâzım)
<i>Er tügün yazdı: Er düğüm çözdü.</i>	<i>Tügün yazındı./yazıldı: Düğüm çözüldü.</i>

Bu durum Arapçada fiilin başına اِنْ getirilerek yapılan اِنْفَعَلَ ileler.⁹⁸

Müteaddî (geçişli) fiil	Lâzım (geçişsiz fiil)
فَتَحَ الْبَابَ Kapıyı açtı.	اِنْفَتَحَ الْبَابُ Kapı açıldı.
كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ Adam nesneyi kırdı.	

⁹¹ el-Bakara 2/54. اَنْفُسَكُمْ ifadesi olmasaydı anlam genişlemesi yoluyla ayet, “birbirinizi öldürün” anlamına gelecekti. اَنْفُسَكُمْ anlamı daraltarak fiili kişilerin kendileriyle kısıtladı.

⁹² Atalay, *Divan Tercümesi*, 2/158, 159. Bu kullanımda iki dil aynı özelliklere sahiptir.

⁹³ Bu “n” harfinin iki şekilde kullanılır. Birincisi fiile işi yapar gibi görünmek anlamı katar. İkincisi, fiilin anlamını değiştirmeden olduğu gibi bırakır. *Tapdı, tapındı.* Bk. Atalay, *Divan Tercümesi*, 1/22; 2/158, 160.

⁹⁴ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/158. İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 125.

⁹⁵ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/20; 2/141 vd., 259; İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 125.

⁹⁶ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/20, 181; İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 128.

⁹⁷ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/153, 154; 2/53, 54. Ahmed el-Hamelâvî, *Şeza'l-'arffî fenni's-sarf*, (Beyrut: Matbaatu'a-Sakafiyye, 1957), 74.

⁹⁸ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/111-112; el-Hamelâvî, *Şeza'l-'arf*, 42.

⁹⁹ Fiile “l” veya “n” gelirse anlam şöyle olur:

1. *Er Topık yuvdı. : Adam top yuvarladı.*

2. *Topık yuvıldı. : Top (başkası tarafından) yuvarlandı.*

3. *Topık yuvulandı. : Top (kendiliğinden) yuvarlandı.* Atalay, *Divan Tercümesi* 3/112. İkinci ve üçüncü örneğin Arapçadaki karşılığı bir başka lâzım fiil olan تَفَعَّلَ kalıbıdır. اِنْفَعَلَ - تَفَعَّلَ kalıpları ile ifade edilen, yuvarlandı, kırıldı, açıldı gibi anlamlara mutavaat denir.

نَسْنَة كُرِلْدِي. ¹⁰⁰ Nesne kırıldı.

Türkçede kullanılan bazı geçişsiz fiiller Arapçada *اِنْفَعَلَ* ile ifade edilmez. Meselâ, *Yıgaç erüklendi: Ağaç eriklendi.* örneğindeki gibi kendisinde “n” harfi bulunan fiiller Kaşgarlıya göre Arapçada *اِنْفَعَالَ* kalıbı karşılığındadır.¹⁰¹

Anudî nenğ: Nesne hazırlandı. örneğindeki fiil lâzımdır. Bunu Arapça ifade etmek gerekirse *اِنْعَدَّ* denilmesi gerekir, fakat Arapçada *اِنْعَدَّ* kullanılmaz.¹⁰² *Ol od körükledi: O, ateşi körükledi.* örneğinde olduğu gibi “-lad” eklenen fiiller Arapçada *تَفَعَّلَ* kalıbı karşılığındadır.¹⁰³

Ağuktı: Ağılandı, zehirlendi. gibi lâzım olan fiiller vardır. Nitekim Arapçada yalnızca lâzım olarak kullanılan bazı fiiller vardır. Meselâ, *حُمِي humma* ismi, fiile çevrilip *حُمُ الرَّجُلُ Adam hummaya tutuldu.* örneğinde görüldüğü gibi lâzım olarak kullanılır.¹⁰⁴

e. Etken - Edilgen (malum, meçhul) Fiil

Türkçede edilgen (meçhul) fiil, hem geçişsiz hem geçişli fiilden yapılır. Türkçede böyle bir hayli fiil vardır.

Tinildi: Dinlenildi. Emgektin tınıldı: Yorgunluktan dinlenildi. Kaşgarlı Arapçada lâzım fiilden meçhul gelmediğini söylemiş ise de durum böyle değildir.¹⁰⁵ Arapçada sözde özne (naibu'l fâil) yerine geçebilecek mef'ûlün bih (nesne) yoksa geri kalan unsurlardan mevcut zarf, mastar harfi cerli isimden hangisi varsa lâzım fiil meçhule çevrilir ve bu sayılanlardan biri nâibu'l-fâil olur.¹⁰⁶

سِيرَ يَوْمَ. Bir gün yüründü. (يَوْمَ nâibu'l-fâildir. شِدْدَتْلِي حَزْنٌ شَدِيدٌ. Şiddetli üzüntü duyuldu. (حَزْنٌ nâibu'l-fâildir.)

جَلَسَ فِي الْحَدِيقَةِ. Bahçede oturuldu. (فِي الْحَدِيقَةِ harfi cerli isim nâibu'l-fâil olmuş.)

f. Durum Değişikliği (Sayruret)

Her iki dilde durum değişikliği ile ilgili örnekler vardır.

Atattı: Tay atattı: “Tay atlaştı.” Nitekim Arapçada *فَتَاةٌ* genç kız kelimesinden alınarak *كُتِبَتِ الْجَارِيَةُ* Küçük çocuk genç kızlık çağına girdi denilir.¹⁰⁷

g. Edinmek, Bir Şeye Sahip Olmak (İttihâz)

Kendinde olmayan bir şeyi elde etmek ve bir şeye sahiplenmek anlamıyla ilgili örnekler şöyledir:

Etmeklendi, “Ekmek sahibi oldu.” demektir. Bu anlam Arapçada, *أَلْبَنَ الرَّجُلُ. Adam süt sahibi oldu. كُورِكَ أَسْحَى. Kürk yapacak derisi oldu* örneklerindeki gibi sık kullanılan bir anlamdır.¹⁰⁸

h. İki Şey Arasında İlgi Kurmak (Nispet etmek)

Bazı fiillerde nispet anlamı vardır. *Ol onu saranladı: O, onu pinti saydı.* Arapçada da böyle durumlar vardır. *فَسَقَتَهُ، ظَلَمَتَهُ. Onu fıska, zulme nispet ettin.*¹⁰⁹

i. Fiile Zıt anlam Kazandırmak (İzale)

Zıt anlam kazandırmak için bazı fiillerin sonuna -la eki getirilir. *Ol atın yağırıldı: O atın yağırını iyileştirdi.*¹¹⁰ Arapçada bu, *فَعَلَ → أَفْعَلَ* dönüşümüyle yapılır. *تَرَبَّ. Yoksul oldu. → أَتَرَبَّ Zengin oldu. قَسَطَ. Zulmetti. → أَقَسَطَ Adil davrandı.*¹¹¹

¹⁰⁰ Muteaddîyi lâzıma çeviren “n” harfi Türkçede ve Arapçada aynı anlama gelir. *اِنْفَعَلَ*deki “hemze” fiile başlamak için dâhil olduğundan lâzıma çevirme unsurlarından sayılmaz. Öyle olsaydı muzâride ve diğer kalıplarda “hemze” olurdu.

¹⁰¹ *Ağaç eriklendi.* sözü Kaşgarlı'nın dediği gibi Arapçada *اِنْفَعَلَ* ile değil, *أَفْعَلَ* kalıbı ile *اِثْمَرَتِ الشَّجَرَةُ بِرَفْقًا.* şeklinde anlatılır. Bk. İbrâhîm Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasîti*, 1/100; almaany.com., “اِثْمَرَتِ الشَّجَرَةُ تَفَاحًا” (Erişim 8 Aralık 2024).

¹⁰² Atalay, *Divan Tercümesi* 3/256.

¹⁰³ Atalay, *Divan Tercümesi* 3/348. Arapçada mutavaat (dönüşlülük) için *اِنْفَعَلَ*, muteaddîlik için *تَفَعَّلَ* kalıbı kullanılır. İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 129.

¹⁰⁴ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/191; ‘Alî Rızâ, *el-Mercî*, 3/28.

¹⁰⁵ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/130, 138.

¹⁰⁶ Hamelâvî, *Şeza'l-'arf*, 52.

¹⁰⁷ Tercüme “*Cariye oldu, cariyeler sırasına girdi*” şeklinde yapılmış. Doğrusu yukarıdaki gibidir. Krş. Atalay, *Divan Tercümesi* 1/206; Ercilasun – Akkoyunlu, *Divânı Lügati't-Türk*, 100; İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 127.

¹⁰⁸ Atalay, *Divan Tercümesi* 1/314; Bu, Arapçada *أَفْعَلَ* kalıbıyla elde edilir. Hamelâvî, *Şeza'l-'arf*, 74.

¹⁰⁹ Atalay, *Divan Tercümesi* 2/345; İbn ‘Uşfûr, *el-Mumtî*, 129.

¹¹⁰ Yağır, eğer ve semerin sürtmesinden dolayı hayvanın sırtında oluşan yara. Atalay, *Divan Tercümesi* 3/9.

¹¹¹ İbrâhîm Mustafâ v.dğr. *el- Mu'cemu'l-vasîti*, “تَرَبَّ”, 83; “قَسَطَ”, 734.

8. Mutlak Mef'ûlün (Fiil Zarfı) Cümle içindeki Yeri

Mastar pekiştirme anlamında kullanıldığında Türkçede fiilden önce, Arapçada sonra gelir. *Ol barmak bardı. "O, bir gidiş gitti."* sözü Arapça *هُوَ ذَهَبَ ذَهَابًا* şeklinde ifade edilir.¹¹²

Değerlendirme ve Sonuç

10. asrın sonları veya 11. asrın başlarında soylu bir ailenin ferdi olarak dünyaya gelen Kaşgarlı Mahmud, hükümdar soyundan gelmesinin sağladığı imkânlarla yüksek bir eğitim almıştır. Hayatının erken dönemlerinde ve son döneminde hoca olarak dersler vermiş, prens olarak yetiştirildiği hâlde ailesine düzenlenen suikast dolayısıyla yaşadığı çevreyi terk etmek ve uzun süre muhtemelen suikasta uğramamak için Türk illerini dolaşmak zorunda kalmıştır. Bu arada eseri için uzun yıllar boyunca malzeme toplamış ve bunları *Dîvân-ı Lügati't-Türk* adlı kitabında toplayarak gittiği Bağdat'ta zamanın İslâm halifesine takdim etmiştir. Eser, içinde Türk dilinin başta sözlük ve önemli gramer kuralları olmak üzere tarih, coğrafya, giyim, silah, kültür, halk bilimi gibi pek çok alanda bilgiler veren büyük bir dil ve kültür hazinesidir.

- Türk dilini tanıtmak ve onun Arapça gibi gelişmiş bir dil olduğunu ortaya koymak için Araplara yönelik yazıldığından Dîvân'da Arapça eserlerdeki gibi telif metotları uygulanmıştır. Nitekim eserde maddelerin tasnifi ve anlatım tekniğinde *Kitâbu'l-'Ayn*'ın ve *Dîvânul-'edeb*'in izleri görülmektedir. Eserde Türkçe maddeler Arapça harflerle Türkçe, açıklamalar Arapçadaki gibi ayet, hadis, atasözleri ve deyimlerle desteklenerek Arapça yapılmıştır.

- Arapça basılı metinde hatalı bulunan yerlere tercümede işaret edilmiştir. Aynı şekilde tercümede bir ayetin zikredilmemesi, harekeleme ve yazım hatası, tercümenin olması gerekenden farklı olması, tarihi bilgi hatası gibi durumlar vardır.

- Dîvân'da yapılan Türkçe Arapça mukayeseler bu çalışmada üç başlık altında toplanmıştır. İki dil arasında uyum olan yönler. Bunlar aynı ve yakın anlamda kullanılan kelimelerdir. Bir yönden uyum olan yerler. Bunlar bazı gramer konularıdır. Farklı olan, uymayan yönler. Bunlar, alfabe harfleri, ek fiil, sıfatın, tekidin sırası, mastarın kullanımı gibi konulardır. Dîvân'la ilgili diğer hususlar şöyledir:

- Mankûs tabiri Arapçada ecvef yerine kullanılmıştır. Bununla muhtemelen mankûsun lâfzi anlamı kastedilmiştir.

- Harf düşmesinin Türkçede hem isim hem fiilde Arapçada bu durumun yalnız fiilde olduğu belirtilmiş. Doğrusu Arapçada her iki kelime grubunda harf düşmesi durumu vardır.

- Saff sûresindeki ayette geçen *مَرْصُوص* kelimesinin *مَلْصُوص* şeklinde okunduğu söylenmiştir. Sahih mütevatir ve şâz kıraatler arasında olmadığından bu rivayetin kaynağı müphem kalmıştır.

- *مَقَادِيم* kelimesinin *مَقَادِين* kelimesinden dönüştüğü söylenmiştir. Kaynaklarda ise bunun *مِقْدَام* kelimesinin çoğulu olduğu ifade edilmiştir. Buna göre kelime harf değişimi yoktur.

- Eserde Türkçe Arapça mukayese yanında *misk* – *müşk* gibi ve daha başka Farsça örnekler verilmiştir. Bu, Kaşgarlının Arapçanın yanında Farsçaya da hâkim olduğu göstermektedir.

- İttihaz (sahip olmak) anlamı için yalnızca mutavaat için kullanılan *انفعل* kalıbı verilmiştir. Doğrusu bunun için kullanılan kalıp *أفعل*'dir.

- Arapçada lâzım fiilden meçhul gelmeyeceği söylenmiştir. Doğrusu cümlede fâil yerine geçecek mastar, zarf, câr-mecrûr varsa lâzım fiil meçhule çevrilir.

Sonuç olarak Kaşgarlının adını sonsuza kadar yaşatmasını umduğunu söylediği bu eseri, günümüze kadar gelmiş ve gelecekte de Türk kültürünün büyük eserleri arasındaki önemli yerini korumaya devam edecek önemli bir kaynaktır. Nitekim bugüne kadar üzerine yapılan yüzlerce ve çeşitli dillerde yapılan çalışmalar eserin ne kadar önemli bir kaynak olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kaşgarlının Arapça ve Türkçenin uyuştugu ve ayrıştığı konular hakkında bazı örneklerini verdiği karşılaştırma çalışmasının daha geniş bir şekilde ele alınarak yapılması şüphesiz dillerin daha iyi anlaşılmasına yapılan büyük bir hizmet olacaktır.

¹¹² Atalay, *Dîvan Tercümesi* 2/63; Rızâ, *el-Mercî*, 60.

Kaynakça | References

- 'Accâc, Abdullah b. Ru'be, *Divânu'l-'Accâc*, nşr. İzzet Hasan, Beyrut - Halep, Dâru's-Şarki'l-'Arabî, 1416/1995.
- A'şâ, Meymûn b. Kays, *Divânu'l-A'şâ'l-Kebîr*, nşr. Mahmûd İbrâhîm er-Rıdvânî, 2 Cilt, Doha (Katar), Vizâretu's-Sekâfe ve'l-Funûn ve't-Turâs, 2010.
- Akün, Ömer Faruk, "Kaşgarlı Mahmud". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 25/9-15. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Akün, Ömer Faruk, "Kilisli Rifat Bilge". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 26/18-22. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Alî Rızâ, *el-Mercî' fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, 3 Cilt, Beyrut - Halep, 4. bs., Dâru's-Şarki'l-'Arabî, ts.
- almaany.com. Erişim 8 Aralık 2024. <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/>
- Alp, Musa - Yılmaz, Mehmet, *Arap Dilinde Başlangıcından Günümüze Sözlükler*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2011.
- Atalay, Besim, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi* 4 Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. bs., 1999.
- Bozkurt, Nebi - Kalfazade, Selda, "İbrik". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 21/372-376. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ceritoğlu, Murat, "Kâşğarlı Mahmud ve Dîvânü Lûgati't-Türk". Haz. Vahit Türk. *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü Bilgeleri ve Bilginler*. 2 Cilt, y.y. 2022. 1/395-441.
- Çetinoğlu, Oğuz, *Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lûgati't-Türk*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 1999.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed, *Şerhu Kitâbi Edebi'l-Kâtib*, nşr. Taybe Hamd Bûdî, Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi Yayınları, 1415/1995.
- Coşar, A. Mevhibe - Bahadır, Güneş, "Açıklamalı bir Kaynakça Denemesi-I - II: Divânü Lûgati't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler", *Türkiyat Mecmuası*, 21(2011). 167-231.
- Develi, Hayatî, "Kitâbü'l-İdrak", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 26/108, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Dîzîre Sakkâl, *Neş'etu'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye ve tatavvurihâ*, Beyrut: Dâru's-Sadâkati'l-'Arabiyye, 1995.
- Durmuş, İsmail, "Sözlük", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbu'l-İdrâk li lisâni'l-Etrâk*, Terc. Ahmet Caferoğlu, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat, *Kaşgarlı Mahmud Divânü Lûgati't-Türk*, Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm, *Divânu'l-edeb*, nşr. Ahmed Muhtâr Ömer - İbrâhîm Enîs, 4 Cilt, Kahire: Müessesetu Dâri's-Şa'b, 1424/2003.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, nşr. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmarrâî, 8 Cilt, y.y., ts.
- Hamelâvî, Ahmed, *Şeza'l-'Arf fi fenni's-sarf*, Beyrut, Matbaatu'a-Sakafiyye, 12. bs., 1957.
- Hartmann, Angelika, "Muktedî-biemrillâh". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 31/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Hulvânî, Muhammed Hayr, *el-vadih fi's-sarf*, Dimaşk - Beyrut, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1407/1987.
- İbn 'Usfûr, Ebu'l-Hasen Alî b. Mü'min el-İşbîlî, *el-Mumti'u'l-kebîr fi't-tasrîf*, nşr. Fahreddîn Kabâve, Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, nşr. Emîn Muhammed - Muhammed es-Sâdık el-'Abdî, 18 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 1417/1996.
- İbrâhîm Mustafâ v.dğr. *el-Mu'cemu'l-vasîf*, İstanbul, Çağrı Yayınları, ts.
- İmîl Bedî, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi şevâhidi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 14 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1996.
- İnayet, Alimcan, "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2(2006), 347 - 372.
- Kaçalın, Mustafa S., "Dîvânü Lûgati't-Türk", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 9/446-449, Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kahayev, Amir, "Arap Dilinde Naht Olgusu (İbn Fâris Örneğinde)". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2019). 6(1)/31- 48.
- Karabelâ, Nevin, "Dîvânü Lûgati't-Türk'te Arapça Unsurlar", ed. Muhsin Kalkışım, Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Rize: Rize Üniversitesi, 2008), 358-366.
- Karslı, İlyas, "Dîvânü Lûgati't-Türk'ün Dünya Sözlükçülüğündeki Yeri", ed. Muhsin Kalkışım, Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Rize: Rize Üniversitesi, 2008), 243-248.
- Kaşğârî, Mahmûd b. Huseyn b. Muhammed, *Kitâbu Divânü lûgati't-Türk*, 3 Cilt, İstanbul: Matbaa-i 'Âmire, 466/1074.
- Kayadibi, Fahri, "Kaşgarlı Mahmud ve Dîvân-ı Lûgati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar" İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 18 (2008), 1-21.
- Kutrub, Muhammed b. el-Mustenîr, *Müsellest Kutrub ma'a ziyâdâtihâ*, nşr. Ahmed Cumhûrî el-Mekkî, Mekke: Mektebetu'l-Esedî, 2. bs., 1996.